

Biblioteka Narodowa

16

Notes Konserwatorski

Komitet redakcyjny

Ewa Potrzebnicka (przewodnicząca), *Marzena Ciechańska*, *Elżbieta Jabłońska*,
Władysław Sobucki, *Bartosz Szymański*, *Maria Woźniak*

Redakcja

Agata Lipińska (redaktor naczelny)

Projekt graficzny i typograficzny

Ryszard Kryśka

Opracowanie redakcyjne

Jacek Krawczyk

Opracowanie techniczne i łamanie

Andrzej Dybowski

Streszczenia w języku angielskim

Katarzyna Diehl

© Biblioteka Narodowa, 2014

ISSN 1509-5681

Biblioteka Narodowa. Warszawa 2014

al. Niepodległości 213, 02-086 Warszawa

e-mail: promocja@bn.org.pl

Nakład – 200 egz.

Druk: GRASP Drukarnia Sp. z o.o.

ul. Domaniewska 48, 02-672 Warszawa

Spis rzeczy

Od Redakcji 5

I. Polityka ochrony i konserwacji zbiorów

Małgorzata Bochenek, Anna Michaś-Bailey

Transformacje w zawodzie konserwatora materiałów archiwalnych – zabezpieczanie i profilaktyka 7

Elżbieta Górską-Wikło

Konserwacja zbiorów w Archiwum Uniwersytetu w Glasgow 18

Patricia Engel

The European Research Centre for Book and Paper Conservation-Restoration 25

II. Historia i konserwacja fotografii

Izabela Zając

Od albumu fotograficznego do wydawniczego – pochodzenie i systematyka 31

Karolina Zych, Marzenna Ciechańska

Album fotograficzny z Dalekiego Wschodu. Problemy konserwatorskie związane z wielowarstwowością obiektu 57

Dorota Dzik-Kruszelnicka, Monika Supruniuk

„Ze szkłem trza obyczajnie...” Konserwacja i restauracja szklanych negatywów ze zbiorów Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie 67

Tomasz Kozielec, Joanna Kozielec

Konserwacja fotografii srebrowo-żelatynowej z 1938 roku 77

III. Fizyka, chemia, mikrobiologia w ochronie i konserwacji zbiorów

Władysław Sobucki, Grażyna Macander-Majkowska, Anna Nowicka

Odkwaszanie akwarel i rękopisów preparatem Bookkeeper 86

Władysław Sobucki, Grażyna Macander-Majkowska

Badania nad odkwaszaniem akwarel. Testy starzeniowe – suplement 95

IV. Z praktyki konserwatora

Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Suprym, Piotr Oszczanowski

Wyjątkowe księgi w wyjątkowym miejscu. Konserwacja-restauracja biblii luteranckich z Kościoła Pokoju w Świdnicy 100

Zofia Koss, Marzenna Ciechańska

Konserwacja i restauracja fragmentu XIX-wiecznej tapety panoramicznej

Les Incas 114

V. Konferencje, warsztaty, szkolenia, wydarzenia

Kalendarium ważniejszych wydarzeń związanych z zagadnieniami ochrony i konserwacji zbiorów 2012-2013 **129**

Małgorzata Grocholska

„Głoś z dumą i chlubą, żeś introligatorem...”. 100 lat Introligatorni w Ossolineum. Wystawa w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, 21 XI 2012 -28 II 2013 **145**

Tomasz Kozielec

„Czas zatrzymany... Fotografie w spuściznach uczonych i twórców” – konferencja zorganizowana przez Polską Akademię Umiejętności i Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie – 19-20 VI 2013 **149**

Noty o autorach 156

Od Redakcji

Konserwacja jest częścią ogólnie pojmowanej ochrony zbiorów. Konserwator ze swoją wiedzą i umiejętnościami wkracza do akcji, wezwany przez właściciela czy opiekuna zbiorów, w momencie, gdy obiekt ulega dezintegracji, zanika lub gwałtownie traci swoje właściwości estetyczne. Codzienna praca instytucji gromadzącej zbiory to systematyczne dbanie o dobre warunki przechowywania, bezpieczne udostępnianie i eksponowanie. W bieżącym numerze „Notesu Konserwatorskiego” mamy możliwość spojrzenia, jak ochrona zabytków przeszłości, w tym zbiorów bibliotecznych i archiwalnych, jest realizowana w innych krajach. Właściwe przeprowadzenie zabiegów konserwacji zaczyna się od zrozumienia obiektu, jego funkcjonowania w czasach, w których powstał, jego budowy technicznej, właściwości materiałów z których go zrobiono. Artykuł Izabeli Zając wprowadza nas w świat historii fotografii, pokazuje jak zmieniały się kolejne jej zastosowania, przedstawia pojawienie się i ewolucję albumu fotograficznego. Zagadnienia związane ze zdjęciami wykonanymi w różnych technikach, albumami, w których je umieszczano, wreszcie z ich konserwacją powracają w całym numerze „Notesu”. W 2013 roku zagadnieniom fotografii poświęcono również kilka konferencji i szkoleń.

Odniesienia do historii obiektu, wychycenia jego autentycznych, wyjątkowych cech są nieodłączną częścią dokumentacji konserwatorskiej i często wpływają na podejmowane decyzje podczas prac konserwatorskich. Możemy to prześledzić czytając relacje z prac konserwatorskich w części dotyczącej praktyki konserwatorskiej.

Wyniki badań chemicznych są podstawą podejmowanych decyzji konserwatorskich. W tym numerze powracamy do badań nad odkwaszaniem akwarel i rękopisów prowadzonych pod kierunkiem prof. Władysława Sobuckiego. Badania te są szczególnie ważne, ponieważ proces odkwaszania papieru od kilku lat stał się w Polsce łatwo dostępny i coraz więcej instytucji może poddać swoje zbiory temu zabiegowi, hamującemu kwaśną degradację papieru.

Numer zamykają relacje z konferencji naukowych, wystaw i szkoleń związanych z konserwacją i ochroną zbiorów bibliotecznych i archiwalnych, które miały miejsce od jesieni 2012 do końca 2013 roku.

IV. Z praktyki konserwatora

Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Piotr Oszczanowski

Wyjątkowe księgi w wyjątkowym miejscu. Konserwacja-restauracja biblii luteranckich z Kościoła Pokoju w Świdnicy

Kościół Pokoju pod wezwaniem Św. Trójcy w Świdnicy jest miejscem wyjątkowym ze względu na swą historię, w której idee znalazły odbicie w formie. Powstanie świątyni związane jest z zakończeniem wojny trzydziestoletniej, do której doprowadziły narastające w Niemczech antagonizmy polityczne i religijne. Skupieni w Lidze Katolickiej habsburscy cesarze i katolicy księżta, popierani przez Hiszpanię, Niderlandy i Danię po długotrwałych walkach z Unią Protestancką oraz jej sprzymierzeńcami: Francją, Szwecją, Holandią i Sabaudią 24 X 1648 roku podpisali akt Pokoju Westfalskiego. Jednym z postanowień traktatu było zobowiązanie cesarza Ferdynanda III do wyrażenia zgody na budowę przez ewangelików w księstwach dziedzicznych w Jaworze, Głogowie i Świdnicy po jednym Kościele Pokoju. Habsburgowie nie uznawali równorzędności wiary protestantów i katolików, traktowali zezwolenie na budowę jako wymuszony akt tolerancji. Zgodnie z zarządzeniem cesarskim kościół musiał być wybudowany poza murami miasta, bez wieży i dzwonów, z materiałów budowlanych takich jak drewno, piasek, glina i słoma. Szczególnym utrudnieniem dla gminy było zarządzenie, że okres budowy nie może przekroczyć jednego roku. Mimo to choć kamień węgielny położono 23 sierpnia 1656 r. to już 24 czerwca 1657 r. można było odprawić pierwsze nabożeństwo. Kościół Pokoju w Świdnicy jest jednym z dwóch zachowanych tego typu obiektów w Europie, o olbrzymiej wartości historycznej i artystycznej. Chociaż, jak ogólnie wiadomo, kościoły protestanckie przywiązują wagę do istoty wiary, a nie do wizualnej oprawy miejsca spotkania z Bogiem, to w wystroju wnętrza świdnickiej świątyni uderza ogromny rozmach dekoracji malarskich i rzeźbiarskich o wysokiej klasie i jakości. Niezwykły, bogaty wystrój wewnętrzny musi być z pewnością rozpatrywany również w kontekście napięć między ideologią reformatorską i kontrreformatorską, które na terenach Śląska spotykały się ze sobą na wąskim obszarze. 13 grudnia 2001 roku świątynia została wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa Zabytków Kultury UNESCO¹.

1 M. Gerner, U. Schaaf, *Przedstawienie projektu „Wzorcowe badania historyczne i restauratorskie oraz prace konserwatorskie w Kościele Pokoju pod wezwaniem Świętej Trójcy w Świdnicy, Polska”*,

Cenny jest nie tylko sam budynek i jego wyposażenie, ale również związane z nim zabytki ruchome m.in. księgozbiór należący do gminy². Księgozbiór ten w obecnym kształcie utworzony został po 1945 r., kiedy to do już istniejącej kolekcji bibliotecznej przywożono książki pochodzące z licznych likwidowanych luteranśkich księgozbiórów przykościelnych (np. z kościoła p.w. Trójcy Świętej w Masłowie koło Trzebnicy) oraz z prywatnych i publicznych bibliotek konfesyjnych (np. Evangelische Zentralbibliothek für die Kirchenprovinz Schlesien – Ewangelickiej Centralnej Biblioteki Prowincji Śląskiej czynnej w latach 1928-1945 we Wrocławiu). To właśnie książki pochodzące z tych kościołów i z tych instytucji obecnie współtworzą księgozbiór świdnicki, czyniąc go tym sposobem także symbolicznym pomnikiem burzliwych dziejów społeczności luteranśkiej na Śląsku w XX w.³

Na tle wszystkich książek w księgozbiorze świdnickim, szczególnie pod kątem obszernych ilustracji, będących najcenniejszymi przykładami dawnej sztuki graficznej, wyróżniają się biblie luteranśkie. Jest to kilka wartościowych edycji luteranśkiej biblii nowożytnej – Biblia Osiandera z 1650 r., Biblia Elektorska z 1686 r., norymberska Biblia Buggela z 1702 r., Biblia Haasa, czy też trzy egzemplarze Biblii Dillherowskiej (zapewne z 1706, 1717 oraz z 1725 roku). W nich to właśnie zamieszczone zostały dzieła wybitnych niemieckich grafików doby baroku – Jacoba oraz Johanna Jacoba Sandrartów, Melchiora Küsela, Johanna Adama Delsenbacha, prezentujące największą wartość artystyczną.

Dwie z wymienionych Biblii stanowiły przedmiot prac konserwatorsko-restauratorskich w opisywanym projekcie.

Pierwszy kodeks to czternasta edycja (1706) Biblii⁴, przygotowanej oraz opatrzonej wstępem autorstwa norymberskiego proboszcza kościoła p.w. św. Sebalda oraz słynnego retoryka, od 1640 r. profesora teologii na Uniwersytecie w Jenie i następnie w Norymberdze, animatora życia literackiego w tym mieście – Johanna Michaela Dilhera (1604-1669), stąd też często określana jako Biblia Dillherowska. Wydawcą woluminu był żyjący w latach 1597-1659 Wolfgang Endter Starszy. Do 1788 r. Biblia doczekała się 32 (lub jak chcą inni 29, lub 30) edycji (po śmierci Endterów wydawali ją spadkobiercy Endtera lub też Johann Andreas Endtersche Handlung).

w: *Wzorcowe badania historyczne i restauratorskie oraz prace konserwatorskie w Kościele Pokoju pod wezwaniem Świętej Trójcy w Świdnicy. Niemiecko-polski workshop. Stan badań. Świdnica 20.09-22.09.1993*, s. 4-9; E. Grochowska, *Kościół Pokoju pod wezwaniem Świętej Trójcy – literatura i źródła archiwalne dotyczące historii budowy*, w: *Wzorcowe badania historyczne...*, s. 80-86; www.kosciolpokoju.pl/historia/historia-kosciola/ [dostęp: 10.05.2013], www.liga-unesco.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=105&lang=pl, [dostęp: 8.05.2013].

2 www.old.kosciolpokoju.pl/biblioteka/ [dostęp: 9.05.2013].

3 www.oszczanowski.uni.wroc.pl/images/k/k26_01.pdf [dostęp: 9.05.2013].

4 www.oszczanowski.uni.wroc.pl/images/k/k26_02.pdf [dostęp: 9.05.2013].

Biblia Dilherrowska (format *folio*, tj. 2° o wymiarach ok. 35,8 × 23,00 × 11 cm) ceniona była za przystępność, „ekonomiczność” i czytelność dwuszpaltowego druku, bogactwo materiału ilustracyjnego (drzeworytnicze ilustracje oraz okazałe miedziorytnicze frontispisy), oraz za wyjątkowo staranny i dekoracyjny układ typograficzny (liczne winiety, inicjały, *cul de lampe*, finaliki w postaci główek anielskich i tetragramów, zdobione listwy i ramki poszczególnych ilustracji biblijnych). Za sprawą swego niewątpliwie okazałego charakteru i wręcz monumentalnego formatu Biblia ta pożądana była przez luterańskich pastorów i używana przez nich podczas nabożeństw oraz uroczystości kościelnych. Jej reprezentacyjność edytorska oraz czytelnicza „komunikatywność” sprawiały, że uznawana była także za biblię rodzinną, a poprzedzający tekst życiorys Marcina Lutra spełniał stosowne wymogi edukacyjne. Zdobiące ją ryciny o wyraźnych barokowych cechach i rozmachu kompozycyjnym powstały w oparciu o wzorce rysunkowe jednego z najwybitniejszych artystów XVII wieku – Johanna Jacoba von Sandrarta (1655-1698) (sygnatura: I.I.V. Sandr. del.), zaś same klocki drzeworytnicze wykonali artyści norymberscy zwani Formschneiderami lub Holzschneiderami – sygnujący swoje dzieła monogramem EP oraz motywem ryłca – Elias Porzelius (*vel* Porzel) żyjący w latach 1662-1722 oraz monogramista PC (Paul Creutzberger) i monogramista HVS (lub VW).

Drugi kodeks to Biblia Marcina Lutra, w edycji przygotowanej oraz opatrzonej wstępem przez brandenbursko-onolzbachijskiego dziekana i proboszcza kościoła farnego w Schwabach – pastora Johanna Christopha Meelführerna z Ansbach (1644-1708), wydana w Norymberdze w 1702 r. przez Johanna Leonharda Buggela (1650-1721) oraz drukarza Moritza Hagena (†1730), w formacie 4° (wymiarzy bloku 26 × 20,5 × 13-15 cm).

Niewątpliwą wartością tej edycji Biblii jest zamieszczenie w niej po raz pierwszy, wykonanych i wydanych w 1679 r., ilustracji biblijnych autorstwa wybitnego grafika niemieckiego Melchiora Küssela I (*vel* Kassel) z Augsburga (1626-ok. 1683), który to po nauce we Frankfurcie nad Menem w warsztacie Matthäusa Meriana powrócił do Augsburga w 1650 r., gdzie założył własny warsztat i wydawnictwo. Jego seria miedziorytniczych rycin – ilustracji biblijnych zamieszczonych w *Bilderbuch zur ganzen Bibel* z 1679 r. opatrzona była niemieckimi i łacińskimi opisami autorstwa J. B. Croph⁵.

Ten sam materiał ilustracyjny wykorzystany został w edycji norymberskiej Biblii Lutra w 1702 r. z usuniętymi podpisami. Ryciny te – będące już przykładem dojrzałej sztuki graficznej doby baroku – uchodzą za jedne z wartościow-

5 Późniejsze wydanie: *Icones Biblicae Veteris et Novi Testamenti. Figuren biblischer Historien Alten und Neuen Testaments*. Proprio Aere Aeri Incisae, Et Venales Expositae A Melchiore Kysel, Avgvstano. Anjetzo in Verlag und ist Zufinden in Nürnberg, bey Johann Leonhard Buggel Buchhändlern 1679 [i.e. 1680]; zob.: F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700*, edited by K. G. Boon, t. 28, 29, Amsterdam 1984.

szych i popularniejszych przedstawień ilustracyjnych Biblii luterzańskich, często były naśladowane oraz pełniły rolę wzorca graficznego dla licznych kopii malarzkich⁶.

Obie księgi nie oparły się burzliwej historii Kościoła Pokoju i uległy rozległym zniszczeniom. Zgromadzony po wojnie księgozbiór nie posiadał stałego miejsca przechowywania. Taką rolę pełniła przez pewien okres m.in. dzwonnica, która nie chroniła w pełni obiektów przed wpływem czynników zewnętrznych, będąc

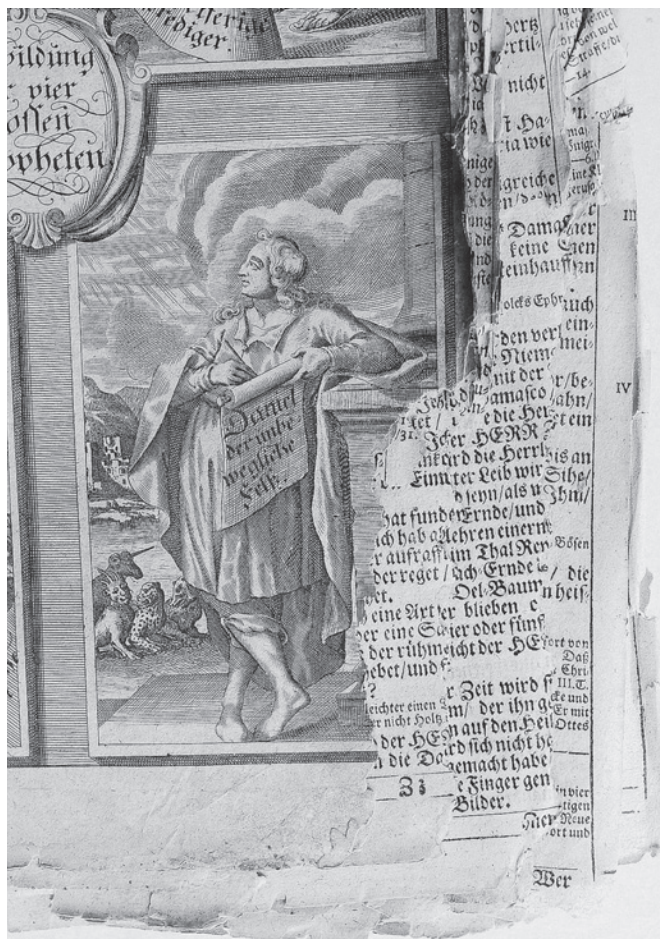

1. Biblia Dillherowska, narożniki kart przed konserwacją, fot. J. Czuczko

6 Ph. Schmidt, *Die Illustration der Lutherbibel, 1522-1700. Ein Stück abendländische Kultur- und Kirchengeschichte. Mit Verzeichnissen der Bibeln, Bilder und Künstler. Mit 400 Abbildungen im Text*, Basel 1977, s. 392 nn. i 9 il.

pomieszczeniem otwartym oraz łoże kościoła. W ramach projektu⁷, zgromadzone książki i archiwalia zabezpieczono w dwóch pomieszczeniach na parterze plebanii⁸. Oba kodeksy nie posiadały już wtedy opraw i dokładnie nie wiadomo, kiedy je utraciły.

Stan konstrukcji bloku obu ksiąg był zróżnicowany. Blok Biblii Dillherowskiej, o większych rozmiarach, był zupełnie luźny, niestabilny, szycie składek w wielu miejscach przerwane, a jeden ze sznurkowych związów niemal odłączony. Blok Biblii Buggela, chociaż wydawał się spójny, to po wnikliwej analizie okazało się, iż jeden z płatników był w wielu miejscach przerwany, zaś jeden z dolnych

2. Biblia Dillherowska, fragmenty kart przed konserwacją, fot. J. Czuczko

- 7 Wzorcowe badania historyczne, badania stanu budowli i opracowania koncepcji konserwatorskich i restauratorskich jako warunku długoterminowego prac mających na celu zachowanie Kościoła Pokoju pod wezwaniem Świętej Trójcy w Świdnicy.
- 8 A. Żukowska, *Biblia Marcina Lutra wydana nakładem oficyny Sternów w Lüneburgu w 1711 r. Dokumentacja konserwatorska.*, praca dyplomowa napisana pod kierownictwem mgr M. Wojtczak, Toruń 1996, s. 10.

związków pęknięty. Pierwsze i ostatnie składki były oddzielone. Klej utrwalający grzbiety obu druków, na skutek znacznego zawilgocenia i rozwoju mikroorganizmów, uległ rozkładowi i wykruszył się.

Papierowe karty kodeksów uległy ogromnemu zanieczyszczeniu. Powierzchnia ich była zakurzona i zabrudzona, a intensywne zanieczyszczenia obecne były nie tylko na kartach kilku pierwszych i ostatnich składek, ale również na wielu kartach w środkowej części bloku. Przy grzbietowej stronie składek obecne były m.in. resztki słomy, suszonych roślin, innych, niekiedy tłustych, produktów organicznych. Dodatkowo w strukturze papieru kilkudziesięciu kart można było odnaleźć spore, skorodowane już fragmenty metali.

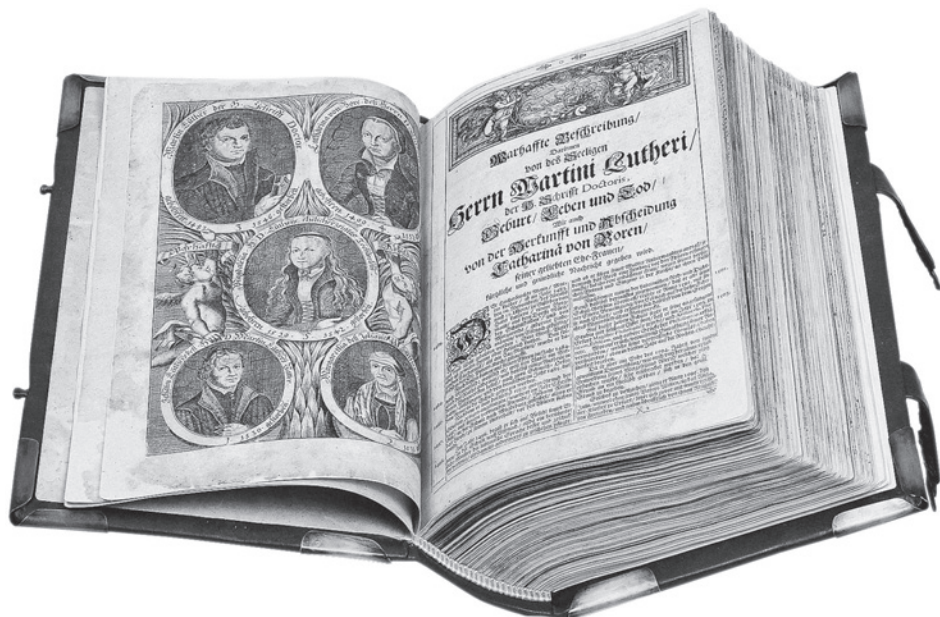
Księgi w przeszłości wielokrotnie uległy zalaniu. W większym z kodeksów obszar zalania wyznaczony zaciekami był bardzo duży i obejmował od 30% do 60% powierzchni kart. W mniejszym kodeksie obszar zalania wyznaczony zaciekami obejmował od 5% do 30% powierzchni kart, w końcowej części bloku. W obu przypadkach obecne były zacieki o żółtym i jasnobrązowym kolorze w całym zasięgu jak również zacieki o wyraźnej granicy w intensywnie brunatnym kolorze. Pojawienie się zmian kolorystycznych w obrębie migracji wody jest wynikiem degradacji celulozy na granicy fazy mokrej i suchej. W głąb papieru migrowały zapewne również zanieczyszczenia w tym np. garbniki ze zniszczonego obleczenia opraw. Zawilgocone obszary papieru zostały zaatakowane przez mikroorganizmy. Szczególnie intensywne zniszczenia wystąpiły w polu dolnych marginesów kart i w części grzbietowej. Włókna celulozowe w tych obszarach zostały skrócone na skutek oddziaływania enzymów celuloitycznych, w konsekwencji czego stały się kruche i w wielu miejscach uszkodzone. Należy przy tym zaznaczyć, że obszar zniszczeń powstałych na skutek zakażenia mikroorganizmami zawsze jest większy niż ten widoczny okiem nieuzbrojonym. Na powierzchni papierowych kart obecne były charakterystyczne naloty w rdzawym i czarnym kolorze, a w całej ich grubości występowały różnobarwne zaplamienia powstałe na skutek wydzielania egzopigmentów. Na około 10% kart Biblii Buggela, w tylnej części bloku, przy górnym marginesie, obecne były intensywne zaplamienia o ciemno żółtym kolorze w całym obszarze.

Na marginesach zewnętrznych wielu kart występowały charakterystyczne rdzawe zaplamienia ogólnie określane mianem foxingu. W obrębie bloków obu ksiąg, na szczęście w niewielkim stopniu, widoczne były ślady żerowania owadów.

Karty Biblii Dillherowskiej, osłabione na skutek działania czynników mikrobiologicznych jak i zachodzących procesów starzeniowych, zestawione w luźnym bloku o znacznej grubości, pozbawione ochrony w postaci oprawy, uległy licznym zniszczeniom mechanicznym – obecne były ubytki i przedarcia o zróżnicowanym zasięgu, głównie na zewnętrznych krawędziach kart, ale również w części grzbietowej. Ponieważ była to księga intensywnie użytkowana, zniszczenia te,

w wielu miejscach, noszą ślady napraw, wykonanych z różnym skutkiem pod względem poprawności, trwałości i estetyki. Naprawy obecne w grzbietach składek są świadectwem ingerencji w broszurowanie bloku.

Zniszczenia mechaniczne nie ominęły również Biblii Buggela jednak nie dotknęły one tak dużej ilości kart. Zdecydowanie najbardziej dotkliwym jest fakt utraty prawdopodobnie co najmniej jednej składowki poprzedzającej właściwy tekst Biblii oraz karty tytułowej. Nie zachowała się również jedna składowka przedmowy; cztery pozostałe składowki przedmowy zostały odłączone od bloku.

3. Biblia Dillherowska, blok po konserwacji, fot. J. Czuczko

Karty obu druków wykazują średni stopień zakwaszenia. W przypadku Biblii Dillherowskiej wynosił on od 5,2 do 6,6 (wyjątek stanowiła wtórnie doklejona wyklejka, gdzie wartość pH w miejscu zacieku spadła do 4,1), zaś w przypadku Biblii Buggela zawarł się w przedziale 5,7-7,2 zatem średnio wyniósł 6 w skali pH.

Najbardziej dotkliwym zniszczeniem był fakt utraty przez oba kodeksy oryginalnych opraw. Podczas wnikliwej analizy zachowanych detali starano się uzyskać jak najwięcej informacji na temat pierwotnych opraw.

W momencie przekazania do prac konserwatorskich egzemplarz biblii Dillherowskiej zbroszurowany był na cztery sznurkowe zwięzy wypukłe, nicią lnianą niebieloną. Odslonięte w trakcie zabiegów konserwatorskich dodatkowe miejsca broszurowania mogą sugerować, iż omawiany egzemplarz posiadał wcześniejsze broszurowanie. Była to najprawdopodobniej oprawa wydawnicza, posiadająca

zazwyczaj większą ilość zwięzów⁹. Dalsza analiza konstrukcji bloku książki, zaistniałych zniszczeń i elementów wtórnych oprawy, pozwoliła przypuszczać, iż jeszcze w takiej formie, czyli w oprawie wydawniczej karty uległy częściowemu uszkodzeniu, a po rozpruciu bloku, grzbiety niektórych składek wzmocniono paskami papieru. Następnie wykonano oprawę introligatorską z broszuowaniem na zachowane do dziś cztery zwięzy. Niewielkie pozostałości ciemnobrązowej skóry koziej garbowanej roślinnie zachowane na paskach płóciennych, którymi wyklejono pola pomiędzy zwięzami na grzbiecie woluminu pozwalają przypuszczać, że z tego materiału wykonano pierwotne obleczenie. Wtórnie blok książki oprawiono w oprawę składającą się z drewnianych okładzin (zachowana jedynie przednia). Obleczenie stanowił papier ozdobny, który od strony wewnętrznej skontrowany został arkuszem wyklejki. Grzbiet oklejono płótnem w kolorowe pasy. Krawędzie bloku książki zostały przycięte i zabarwione na zielono.

W przypadku Biblii Buggela analiza bloku przyniosła również niewiele informacji. Pierwotnie kodeks uszyto na pięć zwięzów. O dawnym sposobie szycia można wnioskować jedynie na podstawie zachowanych dziurek po szyciu. Możliwe jest, że i ta Biblia po wydrukowaniu zaopatrzona została w oprawę wydawniczą¹⁰, którą następnie nabywca mógł wymienić na inną, bardziej odpowiadającą jego gustom. Wtórne broszuowanie wykonane zostało przy pomocy nici lnianych na cztery podwójne wypukłe zwięzy sznurkowe. We wtórnym broszuowaniu introligator zastosował szycie dwa za jeden, dzięki czemu grubość nici nie spowodowała nadmiernego przyrostu szerokości grzbietu. Podwójne zwięzy potraktowane zostały jak pojedyncze – szycie obejmuje oba sznurki na raz, a nie każdy z osobna. Ciekawym jest, że przed powtórным broszuowaniem, zaznaczono na grzbiecie miejsca, przez które przebiegać miała nić szycia. Najpierw linie zwięzów i płątników zostały delikatnie nacięte nożem, a następnie powiększone przez delikatne wypalenie gorącym nożem lub prętem. O takim potraktowaniu bloku świadczą charakterystyczne czarne krawędzie dziurek, przez które prowadzono szycie książki. Po uszyciu grzbiet książki został wyokrąglony i zaklejony klejem glutynowym. W międzyzwięzła wklejono paski szarego płótna, z których zachowały się jedynie dwa. Krawędzie bloku zostały przycięte. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy były one zdobione. Książka została oprawiona w brązową skórę, którą przyklejono bezpośrednio do grzbietów składek (oprawa organiczna). Ślady skórzanego obleczenia zachowały się na zwięzach.

9 Aby ułatwić późniejsze oprawienie, książki w oprawach wydawniczych szyte były luźno, a ich grzbiety pozostawiano niezaklejone. Również krawędzie bloku najczęściej pozostawiano nieprzycięte.

10 Od redakcji „Notesu Konserwatorskiego”: oprawa wydawnicza na początku XVIII wieku polegała na broszuowym szyciu bloku i dodaniu karty niezadukowanej ochronnej, por. J. Straus, *Narodziny okładki i oprawy wydawniczej*, w: *Dom Aukcyjny Okna Szuki, Aukcja 19(169)*, Warszawa 2011, s. 242-255.

Celem zrealizowanego projektu konserwacji-restauracji było w pierwszym rzędzie zabezpieczenie ocalałej substancji zabytkowej przed dalszym, postępującym niszczeniem z równoczesnym zachowaniem patyny czasu i ograniczeniem procesów oczyszczania i usuwania przebarwień. Przy takim założeniu kierowano się myślą, że im więcej w obiekcie autentycznych i unikalnych cech historycznych, artystycznych i użytkowych tym większa jest wartość zabytku¹¹. Podczas prowadzonych prac starano się jak najmniej ingerować w integralność estetyczną zabytku zachowując stosowanie dawnych technik oraz tradycyjnych materiałów¹².

Prace konserwatorskie poprzedzone zostały badaniami techniki wykonania i badaniami konserwatorskimi. Wykonano analizę typologiczną papierów zastosowanych w drukach, badania składu włóknistego i pierwiastkowego, badania kolorymetryczne oraz badania pH. Wykonano badania identyfikujące niewielkie pozostałości oryginalnych opraw¹³.

Prace przeprowadzone w ramach konserwacji bloków kodeksów objęły w pierwszym etapie oczyszczanie mechaniczne wykonane przy pomocy miękkich pędzli, gumek w bloku różnej twardości, gąbki Wallmaster i gumki obrotowej Ecobra. Podczas oczyszczania starano się zwrócić szczególną uwagę na to, by działanie to w jak najmniejszym stopniu wpłynęło na zmianę faktury papieru żeberkowego. Zanieczyszczenia i zacieki impregnujące karty starano się dalej usunąć w zabiegach z udziałem wody. W tym celu dla opracowania optymalnych parametrów metody przeprowadzono próby, po których do realizacji wybrano metodę opartą na stosowaniu wody w odpowiednim czasie¹⁴. Zastosowana metoda dawała dobre rezultaty usunięcia zacieków, a jednocześnie nie zakładała zastosowania żadnych chemicznych preparatów i konieczności ich późniejszego wypłukania. Taka opcja jest najbezpieczniejsza dla trwałości kart druku, zwłaszcza osłabionych, gdzie

11 B. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 4, s. 37-57; B. Rouba, *Zasady postępowania etycznego w ochronie dóbr kultury*, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki” 2000, nr 2, s. 82-89; O. Czerner, *Wartość autentyzmu w zabytkach*, „Ochrona Zabytków” 1974, nr 3, s. 180-183.

12 B. Rouba, *Gdzie dziś jesteśmy my i nasze zabytki?*, w: *Wokół zagadnień estetyki zabytku po konserwacji i restauracji*, red. E. Schit-Naud, B. Rouba, J. Arsyńska, Warszawa-Toruń 2012, s. 12.

13 J. Czuczko, D. Jutrzenka-Supryn, E. Chlebus, J. Sroka, W. Ługowska, *Konserwacja Biblii Marcina Lutra, edycji przygotowanej oraz opatrzonej wstępem pastora Johanna Christopha Meelführerna z Ansbach, wydanej w Norymberdze w 1702 r. przez Johanna Leonharda Buggela oraz drukarza Moritza Hagena. Zbiory Kościoła Pokoju w Świdnicy. Dokumentacja konserwacji-restauracji. Aneks badawczy*, Toruń 2011; J. Czuczko, D. Jutrzenka-Supryn, E. Chlebus, J. Sroka, W. Ługowska, *Konserwacja Biblii Marcina Lutra, edycji przygotowanej oraz opatrzonej wstępem pastora Johanna Michaela Dilherra, wydana w Norymberdze w 1706 r. w wydawnictwie Georga Andreasa Endtera. Zbiory Kościoła Pokoju w Świdnicy. Dokumentacja konserwacji-restauracji. Aneks badawczy*, Toruń 2011.

14 Przeprowadzono dwie kąpiele statyczne w gorącej wodzie – po 40 i 25 minut, odsączono karty i pozostawiono do swobodnego wyschnięcia.

proces płukania w kąpeli dynamicznej może wpływać destrukcyjnie na uszkodzone partie i pogłębiać zniszczenia. Wybrana metoda jednocześnie pozwoliła zachować lekko bursztynowy odcień papieru, charakterystyczny dla starych papierów tego typu. Jedynie w przypadku najbardziej zabrudzonych kart Biblii Buggela, posiadających tłuste plamy do pierwszej kąpeli dodawano 0,1% środka powierzchniowo – czynnego Contrad 2000. Intensywne zaplamienia w końcowych kartach rozjaśniono stosując zabieg kompleksowania za pomocą 2% cytrynianu trójamonowego w żelu, a następnie miejscowego rozjaśniania 4% wodą utlenioną nanoszoną w 1% roztworze Tylozy MH 300. Plamy po kleju glutynowym, znajdujące się głównie przy grzbietach składek, usunięto przy pomocy enzymów proteolitycznych. Badania stopnia pH przeprowadzone po myciu kart wykazały znaczne podniesienie wartości, nie podjęto więc dalszych zabiegów odkwaszania, a zdecydowano się na dodanie 0,2% roztworu węgla magnezu do Tylozy MH-300 zastosowanej do planowania kart. Zachowano i zabezpieczono wszystkie dopiski i pieczęcie indywidualizujące woluminy, obecne na kartach bloku i wyklejkach.

Uzupełnienia ubytków wykonano przygotowaną masą papierową. Zadbano o odpowiedni odcień i strukturę, wymieszano kolorowe masy bawełniano-lniane, białe bawełniane i dodano niewielką ilość masy lnianej zawierającej paździerz, co było charakterystyczne dla papierów w obu Bibliach. Brakujące karty uzupełniono papierem lnianym ręcznie czerpanym, żeberkowym. W przypadku Biblii Buggela zdecydowano się na rekonstrukcję warstwy graficznej ale jedynie pierwszego frontispisu i karty tytułowej¹⁵. Treść pozostałych brakujących kart dołączono do dokumentacji w formie elektronicznej.

Przed opracowaniem obu druków wykonano ich digitalizację, wykorzystując moment, w którym można w miarę swobodnie manipulować kartami i możliwe jest wykonanie skanów wysokiej jakości, bez ugięcia kart, charakterystycznego dla otwartych ksiąg z oprawą.

Odrębnym problemem w projekcie konserwacji-restauracji było wykonanie nowych opraw, właściwie chroniących blok. Przy kodeksach przynależnych do tak wyjątkowego miejsca koniecznym było, w projekcie formy oprawy, uwzględnienie społecznego aspektu funkcjonowania ksiąg, a także oczekiwań osób, które

15 Wydruki wykonano w oparciu o fotografie dwóch zachowanych egzemplarzy omawianej Biblii, w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu oraz wolumin będący w posiadaniu Württembergische Landesbibliothek w Stuttgartzie. Wydruki kart przygotowano na papierze czerpanym ręcznie i opracowano tak by różniły się od oryginału, jednocześnie informując o ogólnym charakterze i stylistyce brakujących kart. Stan zachowania powyższych egzemplarzy pozwolił również na uzupełnienie w formie elektronicznej pozostałych braków, a także na ustalenie właściwej kolejności kart w konserwowanym egzemplarzu.

miały w przyszłości z nimi obcować. Ze względu na znaczenie dla właściciela i regionu oraz wysokie walory typograficzne i artystyczne zaplanowano wykonanie opraw stylowych, których projekty opracowano po wnikliwej analizie samych Biblii, będących przedmiotem prac, jak również woluminów z bliską analogią w zakresie techniki i zdobnictwa, znajdujących się w zbiorach polskich i niemieckich. Ostateczna forma opraw uzgodniona została we współpracy konserwatorów, historyka sztuki zajmującego się księgozbiorem świdnickim oraz właściciela zabytków.

W celu ustalenia nowej formy oprawy dla Biblii Buggella przeprowadzono analizę formalną opraw innych egzemplarzy tego wydania. W kwerendzie, którą objęto 5 z bibliotek polskich: Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie, Biblioteka PAN w Gdańsku, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Biblioteka Elbląska oraz Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu. ustalono, iż jedyny egzemplarz tego wydania znajduje się w zbiorach wrocławskich. Oprawny jest w brązową skórę garbowaną roślinnie, ślepo tłoczoną. Blok zaopatrzone w mosiężne zapinki bolcowe i okucia w narożnikach, różniące się formą i techniką wykonania. Inne egzemplarze analizowanego wydania znajdują się w zbiorach niemieckich. Dwa woluminy są własnością prywatną i znajdują się w ofercie handlowej antykwariatów, a pozostałe dwa znajdują się w zbiorach Württembergische Landesbibliothek w Stuttgardzie. Egzemplarz oferowany w roku 2011 przez antykwariat Eckard Düwal z Berlina oprawny był w okładziny drewniane obleczone białą skórą świńską, ozdobioną ślepymi ornamentalnymi tłoczeniami ułożonymi w czterech pasach, zaopatrzone w zapinki mosiężne, a krawędzie kart w bloku ozdobiono marmoryzowaniem. Egzemplarz z antykwariatu Schmetz am Dom w Aachen – oferowany w tym samym czasie – oprawny był w okładziny drewniane obleczone białą skórą świńską bez zdobień lub tłoczeń, zaopatrzone w zapinki mosiężne, bolcowe. Forma oprawy bardzo oszczędna. Dwa egzemplarze ze zbiorów Württembergische Landesbibliothek mają zupełnie różne oprawy. Jedna z opraw jest z ciemnej skóry (prawdopodobnie garbowanej roślinnie) z nielicznymi ślepymi tłoczeniami i zaopatrzone w zapinki. Drugi egzemplarz podzielony został na dwa tomy i oprawiony w jasny pergamin ze złożonymi tłoczeniami z monogramem E.F.S.P.Z.B.C. co pozwala ustalić, iż należał on do księgozbioru Elżbiety Fryderyki Zofii, księżnej Wirtembergii¹⁶.

Zebrane informacje dotyczące opraw różnych egzemplarzy analizowanego wydania Biblii są przykładem uzależnienia formy oprawy od decyzji i możliwości nabywcy i właściciela książki. Niestety trudno jest jednak dokładnie ustalić jak pod względem technologicznym i w jakim wyrazie artystycznym wykonano trwałą

16 Informacje uzyskano dzięki uprzejmości pani Esther Sturm z Württembergische Landesbibliothek.

oprawę. W projekcie nowej oprawy zdecydowano się zastosować okładziny drewniane (dębowe) obleczone skórą bydłącą, garbowaną roślinnie. Po analizie innych ksiąg ze zbiorów świdnickich zdecydowano się na proste zdobienie oprawy tłoczonym ślepo liniowaniem. Oprawy o podobnej oszczędnej estetyce znajdują się już w zbiorach świdnickich - np. Biblie Cansteina, sygn. SD 00020 (1729) i SD 00021 (1755), śpiewnik luterański Davida Gotfrieda Gerarda, sygn. SD 00031 (1800) czy Biblia Weimarska. Księgę zdecydowano się zaopatrzyć w zapinki bolcowe, które jak wykazała kwerenda, w większości opraw tego wydania były zastosowane. Z pewnością ich obecność ma niebagatelną rolę w stabilizowaniu bloku o tak znaczącej grubości¹⁷.

W przypadku oprawy Biblii Dillherowskiej, po analizie opraw tego wydania i wydań zbliżonych obecnych w zbiorach takich bibliotek jak „Hosianum” w Olsztynie, Biblioteka PAN w Gdańsku, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Biblioteka Elbląska oraz księgozbiór Kościoła Pokoju w Świdnicy stwierdzono również duże zróżnicowanie formy pod względem techniki i zdobnictwa, chociaż spotkano zbliżone cechami egzemplarze (rysunek ślepych tłoczeń oraz forma zapinek i okuć w narożnikach) w bibliotece Kościoła Pokoju i Bibliotece Elbląskiej. Chociaż powstał projekt oprawy uwzględniający powtórzenie tych elementów to jednak ze względu na specyficzne uwarunkowania historyczne i kulturowe miejsca, do którego należała księga, po dyskusjach w gronie osób żywo i wielostronnie zainteresowanych projektem (właściciele i opiekunowie druków, historycy sztuki śląskiej oraz zespół konserwatorów realizujący prace) zdecydowano się, iż wzorcem dla nowej oprawy Biblii Dillherowskiej będzie oprawa biblii luterańskiej ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, wykonana w czwartej ćwierci XVII w. i posiadająca w swej formie ewidentnie już barokowe cechy. Oprawę tą, z oblezonych skórą drewnianych okładek zdobionych okuciami, plakietami oraz zapinkami mosiężnymi, nadano księdze подарowanej do jednej z luterańskich, przykościelnych bibliotek Wrocławia przez Philippa Gottfrieda Bergnera w 1679 r. Jej niekwestionowanym walorem jest wysoka wartość artystyczna oraz bardzo czytelny program ideowy, na który składają się zgodne z doktryną luterańską, zastosowane w plakietach w centrum zwierciadeł oprawy, reliefowe przedstawienia podobizny Mojżesza trzymającego tablice Dekalogu (okładzina przednia) i błogosławiącego Chrystusa (okładzina tylna) oraz w narożnikach przedstawienia czterech autorów Ewangelii z ich symbolami. Okazałość tej oprawy jest adekwatna do ambicji fundatorów i gospodarzy kościoła Pokoju w Świdnicy. Można bowiem domniemywać, że w parze z bogactwem formy i treści samego Kościoła Pokoju, jego wystroju i wyposażenia, zasobności w cenne, srebrne naczynia liturgiczne, pozbawionej licznych analogii w europejskim

17 Wzorem były zapinki z oprawy Biblii Johanna Georga i Christiana Gottfrieda Cotta, Tübingen 1729, ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej.

luteranizmie XVII w. z podobną hojnością odnoszono się także do ksiąg, które zgromadzono w kościele.

W oprawie Biblii zdecydowano się zastosować zastaną przy niej wtórną frontową okładzinę drewnianą. Na jej podstawie wykonano okładzinę tylną. Obleczenie wykonano ze skóry cielęcej garbowanej roślinnie. Na grzbiecie woluminu powtórzono złożone tłoczenia obecne na Biblii wrocławskiej. Dzięki uprzejmości opiekunów wrocławskiego księgozbioru wykonano silikonowe odlewy wszystkich elementów mosiężnych z oprawy wzorcowej, a następnie wykonano ich kopie metodą odlewu na wosk tracony, po czym zapinki i okucia opracowano narzędziami jubilerskimi. Ze względu na różnicę w grubości bloku pierwowzoru i Biblii świdnickiej zmodyfikowano kształt zapinek opracowując odlewy woskowe z pomocą kautera. Zaczepy z bolcami zapinek pozostawiono w kształcie oryginalnym.

Opiekunowie księgozbioru świdnickiego zdecydowali również, że na grzbietach obu nowych opraw, w polu jednego z międzyzwięzli, wkomponowane zostanie tłoczone logo Kościoła Pokoju.

Zrealizowany projekt konserwacji-restauracji był wynikiem współpracy, wielokrotnych dyskusji i świadomej refleksji popartej analizą rezultatów badań oraz studiów teoretycznych. Odwołując się do współczesnej teorii ochrony dziedzictwa kultury dążono do rozwiązań zupełnie indywidualnych, uwzględniających specyficzny historyczny i ideowy aspekt zabytku. Świadomie przyjęto, że z oczywistych względów, efektem prac konserwatorskich nie będzie przywrócenie pierwotnego wyglądu kodeksów, ale w ramach samej oprawy, powstanie nowa kreacja estetyczna i artystyczna. Starano się uzyskać optymalny rezultat zachowując i eksponując wszystkie zawarte w zabytkowych księgach wartości. Wykonanie ozdobnych opraw, nawiązujących stylowo do wyposażenia kościoła, przyczyniło się do podniesienia wartości estetycznych, a jednocześnie pozwoliło w pełni zabezpieczyć cenną zabytkową substancję oryginałów.

Summary

Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Piotr Oszczanowski *Exceptional Books in an Exceptional Place. Conservation and Restoration Treatment of Lutheran Bibles from the Church of Peace in Świdnica*

The Holy Trinity Church of Peace in Świdnica is an exceptional place due to its history, and immense historic and artistic value. Also remarkably valuable are the heritage movables held there, i. a. a book collection belonging to the commune, including Lutheran Bibles being fine examples of old graphic art.

The article presents conservation of two codexes from this book collection: Martin Luther's Bible, published in Nuremberg in 1702 by J. L. Buggel and Dil-

herr's Bible published by G. A. Endter at the beginning of the 18th century. The books were richly illustrated by the well-known etchers and characterized by an exceptionally meticulous and decorative typographic layout. Both books suffered large-scale damage. On the leaves of unstable and severely damaged book-blocks there are clear symptoms of microbiological and physico-chemical destruction, and extensive mechanical damage. However, the most acute damage was the loss of the original bindings.

The goal of the conservation-restoration project was primarily to secure the surviving heritage substance against increasing destruction while preserving the patina of age and reducing the extent of the cleansing processes and removal of discolouration to the indispensable minimum. New epoch-style bindings were made. Bearing in mind the importance of these rare books for the owner and the region, and their high typographic and artistic value, the bindings' design was based on an in-depth, comparative analysis of the Bibles held in Polish and German collections.

Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Piotr Oszczanowski
Wyjątkowe księgi w wyjątkowym miejscu. Konserwacja-restauracja biblii luterańskich
z Kościoła Pokoju w Świdnicy

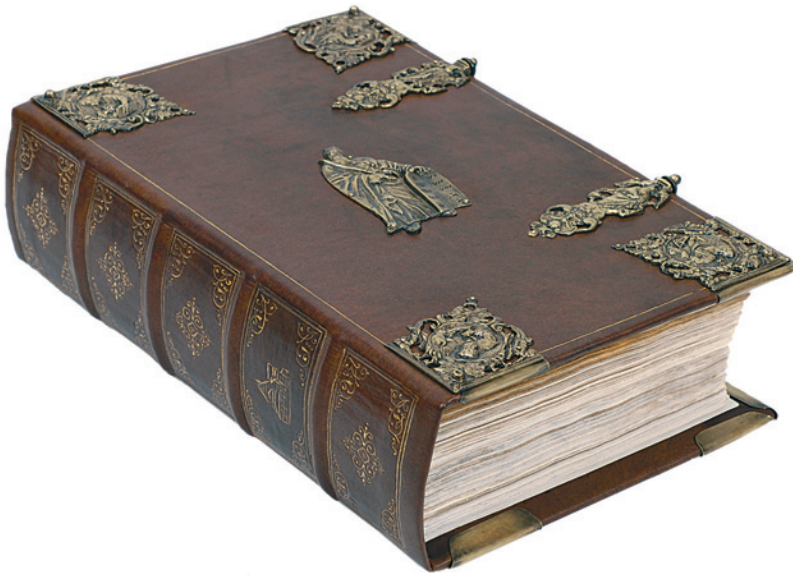
I. Biblia Marcina Lutra, edycja ze wstępem J. M. Dillherra, wyd. w Norymberdze w 1706 r. przez G. A. Endtera, zbiory Kościoła Pokoju w Świdnicy (SD 00001), stan przed konserwacją, fot. J. Czuczko

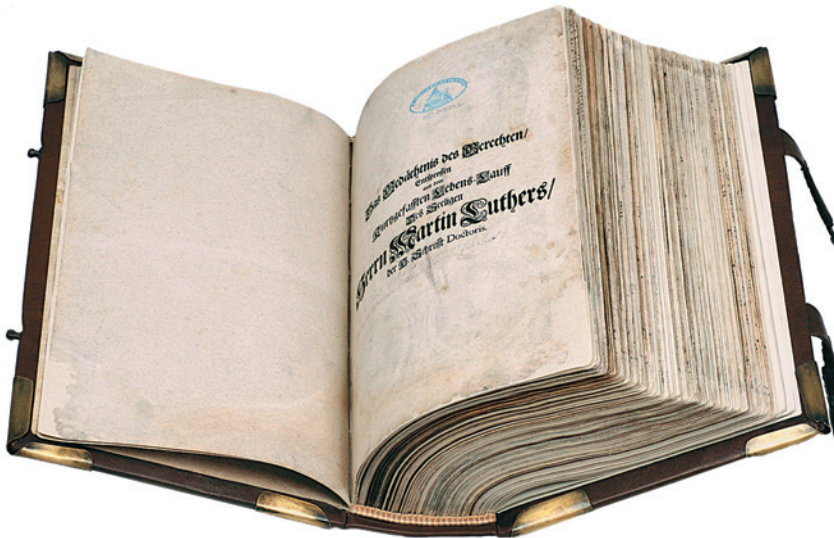
II. Biblia Dillherowska, stan kart przed konserwacją, fot. J. Czuczko

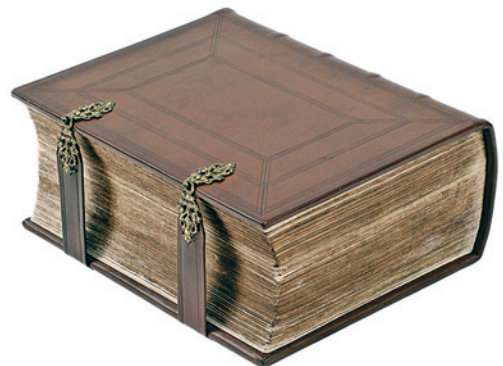
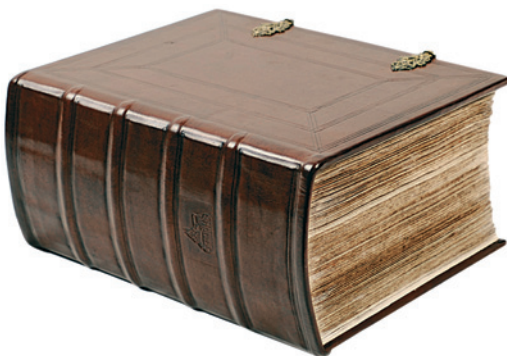
III. Biblia Marcina Lutra opatrzona wstępem J. Ch. Meelführerna z Ansbach, wyd. w Norymberdze w 1702 r. przez J. L. Buggela oraz drukarza M. Hagenę, ze zbiorów Kościoła Pokoju w Świdnicy (SD 00034), stan przed konserwacją, fot. J. Czuczko

IV. Biblia Dillhe-
rowska, oprawa
po konserwacji,
fot. J. Czuczko

V. Biblia Dillhe-
rowska, po konserwacji,
fot. J. Czuczko

VI. VII. Biblia Buggela, nowa oprawa po konserwacji, fot. J. Czuczko

Noty o autorach

MAŁGORZATA BOCHENEK, historyk, chemik, absolwentka studiów podyplomowych Politechniki Krakowskiej na Wydziale Architektury w zakresie Konserwacji Zabytków Architektury i Urbanistyki oraz Uniwersytetu Jagiellońskiego na Wydziale Chemii w zakresie Nowoczesnych Technik Analitycznych dla Konserwacji Obiektów Zabytkowych. Od 1998 roku pracuje w Archiwum Narodowym w Krakowie, od 2012 roku kieruje Oddziałem VIII ds. konserwacji i zabezpieczania zasobu Archiwum Narodowego w Krakowie.

MARZENNA CIECHAŃSKA, dr hab., prof. Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, artysta plastyk, konserwator dzieł sztuki, adiunkt na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP. W 1990 roku ukończyła studia na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie na specjalizacji konserwacji i restauracji książki grafiki i skóry zabytkowej. W 2004 obroniła dysertację doktorską, nagrodzoną w konkursie na prace naukowe z konserwacji Generalnego Konserwatora i Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Od 1993 roku pracuje w Katedrze Konserwacji i Restauracji Starych Druków i Grafiki ASP w Warszawie. Od 2008 roku pełni funkcję prodziekana Wydziału. Od 2005 roku jest rzeczoznawcą Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w zakresie opieki nad zabytkami, specjalizacja – grafika oraz materiały biblioteczne i archiwalne. Od 2008 roku jest członkiem zarządu ENCoRE (European Network for Conservation-Resoration Education) organizacji zrzeszającej europejskie uczelnie wyższe kształcące w zakresie konserwacji-restauracji dzieł sztuki. Współpracuje z różnymi instytucjami. Autorka kilkudziesięciu publikacji poruszających zagadnienia konserwacji i restauracji dzieł sztuki. Poza pracą naukowo-dydaktyczną jest czynnym konserwatorem dzieł sztuki.

JOLANTA CZUCZKO – dr, konserwator i restaurator, absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Od 1999 roku zatrudniona w Zakładzie Konserwacji Papieru i Skóry UMK jako pracownik naukowo-dydaktyczny. Prowadzi pracownię konserwacji zabytków, w ramach której realizuje zajęcia z zakresu konserwacji bloku książki zabytkowej oraz obiektów z warstwami barwnymi. Jest autorką cyklu wykładów poświęconych zagadnieniom historii produkcji papieru i profilaktyce konserwatorskiej, skierowanych głównie do przyszłych artystów. Doświadczenie zawodowe zdobyła wykonując liczne prace konserwatorskie i restauratorskie, bierze udział w projektach naukowych i badawczych. Jej zainteresowania zawodowe związane są głównie z problemem badań oraz konserwacji i restauracji dzieł sztuki wykonanych na podłożach papierowych. W 2010 roku

obroniła dysertację doktorską omawiającą Podłoża papierowe stosowane przez Leona Wyczółkowskiego. Zagadnienia typologiczne i konserwatorskie.

DOROTA DZIK-KRUSZELNICKA, konserwator dzieł sztuki, absolwentka Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, Wydział Konserwacji Dzieł Sztuki. W latach 2005-2007 konserwator w Sekcji Odkwaszania i Konserwacji Arkuszy Zakładu Konserwacji Masowej Biblioteki Narodowej w Warszawie. Obecnie Pracownia Technik i Technologii Opraw na Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP oraz Starszy Asystent Konserwatorski – Pracownia Konserwacji Obiektów na Papierze w Muzeum Narodowym w Warszawie.

PATRICIA ENGEL – konserwator i restaurator, absolwentka wiedeńskiej Akademii der bildenden Künste (1979-1984), doktorat w Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie (2007). W latach 1994-1999 pracowała jako konserwator w Austriackiej Bibliotece Narodowej (Österreichische Nationalbibliothek) oraz Staatsbibliothek zu Berlin (Königliche Bibliothek). W latach 2000-2008 była dziekanem wydziału konserwacji książki i papieru Uniwersytetu w Hildesheim (Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst w Hildesheim, Niemcy). Obecnie stoi na czele rady naukowej The European Centre for Conservation for Books and Paper Conservation-Restoration w Horn (Austria).

ELŻBIETA GÓRSKA-WIKŁO, konserwator dzieł sztuki, absolwentka kierunku Konserwacja i Restauracja Dzieł Sztuki na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; od 1986 r. pracuje jako konserwator zabytków, zwłaszcza w zakresie konserwacji papieru i skóry zabytkowej i profilaktyki konserwatorskiej. Akredytowany konserwator Instytutu Konserwacji w Wielkiej Brytanii. Obecnie pracuje Kierownik Działu Konserwacji w Archiwum Uniwersyteckim w Glasgow.

MAŁGORZATA GROCHOLSKA, konserwator dzieł sztuki, absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych (specjalizacja – konserwacja papieru i skóry). W latach 1980-1991 zatrudniona w Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu a następnie Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu na stanowisku konserwatora. Od 1997 roku związana z Zakładem Narodowym im. Ossolińskich jako Konserwator Zbiorów, kierownik Pracowni Konserwatorskiej. Jest autorką licznych prac konserwatorskich starodruków, rękopisów, grafik, rysunków. W latach 2007-2011 pełniła funkcję inżyniera projektu ds. konserwacji rękopisów ze zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, projekt finansowany z funduszy Unii Europejskiej, EOG, oraz inżyniera projektu ds. konserwacji zabytkowego zbioru Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Opolu, projekt finansowany z funduszy RPO.

DOROTA JUTRZENKA-SUPRYN, dr, konserwator dzieł sztuki ze specjalnością konserwacja zabytkowego papieru i skóry, absolwentka Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (1993). Od roku 1993 pracuje w Zakładzie Konserwacji Papieru i Skóry UMK w Toruniu, obecnie na stanowisku adiunkta. W 2006 r. obroniła pracę doktorską pt. *Problemy konserwacji map kolorowanych grynszpanem*. Od 2007 roku jest zatrudniona również na stanowisku konserwatora zbiorów zabytkowych w Bibliotece Elbląskiej.

ZOFIA KOSS, konserwator dzieł sztuki, absolwentka Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki. Od 2008 roku jest pracownikiem Katedry Konserwacji i Restauracji Starych Druków i Grafiki macierzystej uczelni.

JOANNA KOZIELEC – konserwator dzieł sztuki, absolwentka Zakładu Konserwacji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Czynny konserwator dzieł sztuki, doświadczenie zawodowe przy prowadzeniu prac nad ruchomymi obiektami zabytkowymi o różnorodnej technice wykonania.

TOMASZ KOZIELEC, dr, konserwator dzieł sztuki, absolwent i pracownik Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Do szczególnych dziedzin na polu pracy badawczo naukowej należy m.in. technologia i historia wyrobu różnych wytworów celulozowych i proteinowych oraz ich badanie; masowe i laboratoryjne odkwaszanie zbiorów z dwóch ostatnich stuleci.

GRAŻYNA MACANDER-MAJKOWSKA, konserwator dzieł sztuki, absolwentka warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych. Starszy wykładowca w Katedrze Konserwacji i Restauracji Starych Druków i Grafiki na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie. Od 1996 r. prowadzi Pracownię Konserwacji i Restauracji Grafiki i Rysunku w tejże katedrze. Od 2005 r. rzeczoznawca Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w zakresie opieki nad zabytkami w specjalizacji – konserwacja książki, grafiki, skóry zabytkowej, archiwaliów oraz malarstwa na papierze i pergaminie.

ANNA MICHAŚ-BAILEY – konserwator fotografii i innych obiektów z papieru i skóry, absolwentka Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry, Wydziału Sztuk Pięknych na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. W latach 1994-2012 kierownik Działu Konserwacji i Zabezpieczania Zasobu Archiwum Państwowego w Krakowie. W latach 2002-2006 Sekretarz Komisji ds. Zabezpieczania Archiwaliów w Klimacie Umiarkowanym, Międzynarodowej Rady

Archiwalnej (Committee on Preservation of Archives in Temperate Climate, International Council on Archives, ICA/CPTe). Koordynator polskiej sekcji programu: Safeguarding European Photographic Images for Access/SEPIA (2001-2003). W latach 2007-2009 uczesniczyła w programie Andrew W. Mellon Fellow, Fifth Cycle of the Advanced Residency Program in Photograph Conservation.

ANNA NOWICKA – konserwator dzieł sztuki, absolwentka Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Od 2000 r. jest zatrudniona na etacie naukowo-dydaktycznym w Zakładzie Badań Specjalistycznych i Technik Dokumentacyjnych mieszczącym się na wyżej wymienionym wydziale. Zajmuje się m.in. badaniami technologicznymi dzieł sztuki.

PIOTR OSZCZANOWSKI, dr hab., adiunkt w Zakładzie Historii Sztuki Renesansu i Reformacji Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego. Specjalizuje się w sztuce wczesnonowożytnej, ze szczególnym uwzględnieniem śląskiej rzeźby, grafiki, rysunku i złotnictwa manierystycznego oraz barokowego. Współorganizator i współautor polskich oraz międzynarodowych wystaw muzealnych, konferencji naukowych i projektów badawczych.

MAŁGORZATA PRONOBIS-GAJDZIS – dr, absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych (kierunek – Konserwacja i Restauracja Dzieł Sztuki). Od 1990 r. pracuje w Zakładzie Konserwacji Papieru i Skóry. Prowadzi pracownię Intrologatorstwa Artystycznego, realizując także własny program autorski. W 2006 r. obroniła dysertację doktorską, wyróżnioną w konkursie Generalnego Konserwatora Zabytków i Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków na najlepsze prace studialne, naukowe i popularyzatorskie dotyczące ochrony zabytków i muzealnictwa. Jest autorką i współautorką wielu realizacji konserwatorskich.

WŁADYSŁAW SOBUCKI, dr, prof. Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, chemik, absolwent Politechniki Gdańskiej (1969). Wieloletni pracownik dydaktyczny Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie. W 1998 r. uzyskał kwalifikację I stopnia w zakresie konserwacji dzieł sztuki. Obecnie profesor nadzwyczajny w Zakładzie Badań Specjalistycznych i Technik Dokumentacyjnych ASP. W latach 1989-2008 pracował w Bibliotece Narodowej. Był współorganizatorem Zakładu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych BN i kierownikiem Laboratorium ZKZB. Współautor Wieloletniego Programu Rządowego na lata 2000-2008 *Kwaśny papier*. W latach 2000-2008 był jego koordynatorem, a następnie kierownikiem Zespołu ds. Koordynacji.

MONIKA SUPRUNIUK, konserwator dzieł sztuki, absolwentka Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Stypendystka Muzeum Auschwitz-Birkenau i Landu Nadrenii Północnej i Westfalii oraz programu MEDIA Plus Unii Europejskiej. Pracuje w FilMOTECE Narodowej w Warszawie przy realizacji projektu Konserwacja i digitalizacja przedwojennych filmów fabularnych oraz w ASP w Warszawie w Katedrze Konserwacji i Restauracji Książki, Grafiki i Skóry Zabytkowej.

IZABELA ZAJĄC, dr, konserwator dzieł sztuki. Absolwentka Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki. W 2011 obroniła pracę doktorską *Historia zabytkowych albumów do fotografii*. W latach 1997-2000 konserwator w Centralnym Laboratorium Konserwacji Archiwaliów przy Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Od 1998 r. asystent w Katedrze Konserwacji i Restauracji Starych Druków i Grafiki ASP w Warszawie. Brała udział w międzynarodowych projektach i programach badawczych, np.: pomoc (1999-2001) bibliotece koptyjskiego klasztoru w der al-Sourian w Egipcie, program LASCANA (2005-2007), warsztaty ochrony i identyfikacji fotografii w Bratysławie (2008-2010). Uczestniczyła w wielu zagranicznych szkoleniach z zakresu ochrony, zabezpieczania i konserwacji zabytkowych fotografii.

KAROLINA ZYCH, konserwator dzieł sztuki w specjalności konserwacja-restauracja książki, grafiki i skóry zabytkowej, od 2012 roku asystent w Katedrze Konserwacji i Restauracji Książki, Grafiki i Skóry zabytkowej Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP Warszawie.